

Angstige vrijheid

Bart-Jan van Gaart

In een schitterende evocatie schetst de negentiende-eeuwse Russische schrijver F. M. Dostojevski in zijn boek *De broers Karamazov* als een verhaal in een verhaal, gelijk een Drosteblikje, ons dilemma van vandaag: de spanning tussen vrijheid en angst voor diezelfde vrijheid. Een zo kort mogelijke samenvatting.

Het verhaal speelt zich af in Spanje, in Sevilla, in de gruwelijke tijd van de Inquisitie, toen ter meerdere eer en glorie van God elke dag de brandstapels oplaaiden. Precies daar en dan verschijnt Jezus op het plein voor de kathedraal. Hij loopt tussen de menigte door met dezelfde vriendelijke glimlach en een blik vol mededogen waarop hij destijds drieëndertig jaar onder de mensen was geweest. En hij werd herkend. De menigte dromde om hem heen. Jezus staat stil bij de trappen van de kathedraal op het moment dat onder geweeklaag een klein wit open lijkstijl naar binnen wordt gedragen. Daar ligt een zevenjarig kind in. 'Hij zal je kind weer levend maken,' roept de menigte naar de huilende moeder. De stoet stopt en het kistje wordt op de trappen aan zijn voeten neergezet. Hij kijkt vol mededogen toe en spreekt opnieuw zachtjes de woorden *talita qoemi*, 'Meisje, sta op!' en het meisje richt zich op. Ze kijkt glimlachend en met wijd open ogen in het rond. De menigte schreeuwt, snikt en raakt in opschudding. Net op dat moment passeert de kardinaal zelf, de Grootinquisiteur, de kathedraal. Hij is een oude man, bijna negentig jaar, groot en rijzig, met een gerimpeld gezicht en ingevallen ogen, die nog steeds fonkelen. Hij ziet alles; hij ziet hoe ze het kistje aan Jezus' voeten neerzetten, ziet hoe het kind overeind komt, en zijn blik verduistert. Hij wijst met zijn vinger en beveelt zijn garde Jezus te grijpen. En zijn macht is zo groot, zo bang zijn de mensen, zo onderdanig en onderworpen aan hem, dat de menigte onmiddellijk voor de garde opzij gaat en in een dodelijke stilte voeren de gardisten Jezus weg. Als één man buigt de menigte zich onmiddellijk voor de oude Inquisiteur neer. Stilzwijgend zegent hij de menigte en verwijderd zich.

Die avond bezoekt de Grootinquisiteur Jezus in zijn cel. Hij houdt daar een lange monoloog die precies raakt aan het verhaal van Matteüs dat we zojuist gelezen hebben. Hij verwijt Jezus' afwijzing van het aanbod van de Tweedrachtzaaiër om de economische, religieuze en politieke heerschappij te verkrijgen. Jezus heeft de mensen daarmee met een vrijheid opgezaaid die ze onmogelijk kunnen dragen, waaronder ze zullen bezwijken. Maar zij, dat wil zeggen de Grootinquisiteur en de zijnen, de kerk, zijn wel ingegaan op het aanbod van de Tweedrachtzaaiër. Onder het voorwendsel te handelen uit naam van God, hebben ze de macht ontvangen van de wanhopige mensen die zich met hun vrijheid geen raad wisten. 'Ik wil U wel vertellen,' zegt de Grootinquisiteur, 'dat de mensen er vandaag de dag meer dan ooit van overtuigd zijn dat ze volmaakt vrij zijn, al hebben ze hun vrijheid aan ons overgedragen en nederig aan onze voeten gelegd. Dat is onze verdienste. En u heeft niet het recht om ons te komen storen. Morgen zal ik een vonnis over u uitspreken en u als dé aartsketter op de brandstapel laten verbranden. En diezelfde mensen die vandaag uw voeten hebben gekust, zullen morgen op mijn eerste teken toesnellen om gloeiende kolen voor uw brandstapel op te stapelen.'

Wat Dostojevski met zijn verhaal van Jezus en de Grootinquisiteur meesterlijk uitwerkt, raakt aan de kern van de sequentie die de mensheid voortdurend lijkt parten te spelen. We

verlangen wanhopig naar vrijheid, maar tegelijkertijd is er niets dat ons zoveel angst inboezemt als diezelfde vrijheid. De geschiedenis geeft ons voorbeelden te over. Na elke geslaagde opstand, na elke revolutie, ontstaat een periode van chaos waarna de mensen niet weten hoe snel ze hun net verkregen vrijheid weer in handen moeten leggen van de eerste de beste die belooft voor ze te zorgen. Napoleon, Lenin en Hitler zijn zo aan de macht gekomen. Of in onze tijd: Poetin en Bolsonaro. Geen mens is het gegeven om langdurig macht uit te oefenen over een onwillig volk. Het is het volk zelf dat zijn vrijheid verkoopt voor ontslag van verantwoordelijkheid en een handvol mooie beloften. En vaak zijn de bedoelingen aanvankelijk zuiver en de ideeën de moeite waard. In de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw was deze Ekklesia, onder de noemer Stedenband Amsterdam Managua, solidair met de Sandinisten in Nicaragua die in opstand waren gekomen tegen Ploert & Schender Somoza. Hun leider, Daniel Ortega, was charismatisch en begaan met zijn volk. Maar zoals men zegt: macht corrumpert. Toen hij de macht in handen had gekregen, werd hij erdoor bedwelmend en inmiddels heeft hij zich ontpopt tot gewoon de volgende dictator. En weer komen de Nicaraguanen in opstand en verlangen ze naar... vrijheid!

We kunnen dus vaststellen dat er een onaangename spanning zit tussen het hebben van vrijheid en het nemen van verantwoordelijkheid. In mijn leven als manager heb ik vaak gezegd dat de mensheid uiteenvalt in twee soorten: zij die verantwoordelijkheid zoeken en zij die verantwoordelijkheid vermijden. Dat is natuurlijk een enorme generalisatie en uiteraard was ik vooral op zoek naar degenen die verantwoordelijkheid wilden nemen. Maar het maakt wel de grote lijnen duidelijk van een zich voortdurend herhalend proces. Over het algemeen wordt het nemen van verantwoordelijkheid als verdienste gezien en het vermijden ervan als betreurenswaardig. Maar helaas is het ook zo dat niet zelden de nemers de kans krijgen om over de vermijders te gaan heersen. De kans krijgen, want het is een kans die hen gegeven wordt door degenen wier vrijheid hen liever is dan het nemen van verantwoordelijkheid, niet beseffend dat ze, op termijn, die vrijheid juist zullen verliezen. Want hoe vaak denken we niet: 'Die man (het zijn meestal mannen) heeft visie. Hij verwoordt het goed. Hij weet waar het heen moet. Hij zal orde en samenhang brengen. En wij kunnen in alle rust en vrijheid ons gelukkige leven leven.' Ten slotte komen we van een koude kermis thuis want die visionair is met onze vrijheid en ons geluk op de loop gegaan. Paradoxaal genoeg, is het hebben en onderhouden van vrijheid dus een niet geringe verantwoordelijkheid. Een kostbare verantwoordelijkheid die niet lichtzinnig uit handen gegeven mag worden.

Wat hebben de vermijders en nemers van verantwoordelijkheid gemeen? Angst om controle te verliezen? Misschien wel. Het vermijden van verantwoordelijkheid stelt je in de gelegenheid om in alle rust je vrijheid te genieten. Wegtrekken uit deze behaaglijke status quo, neemt onvermijdelijk controleverlies met zich mee. Het nemen van verantwoordelijkheid stelt je in staat om controle uit te oefenen op factoren die van invloed zijn op jouw vrijheid en welbevinden.

Voortvloeiend uit de behoefte aan controle, desnoods door het opofferen van vrijheid, begrijp ik de Israëlieten wel. Uit het slavenhuis weggevoerd de woestijn in. De eindeloze gortdroge woestijn. Geen uitzicht op een bestemming. Slechts woestijn met achter de horizon nog eens woestijn. De angst voor een afschuwelijke dood door honger, dorst en hitte. Dat hebben jullie fijn geregeld, Mozes en Aäron! Waren we nog maar in Egypte. Wat is vrijheid waard als je omkomt van honger in een troosteloze woestijn? Maar dan zegt 'Ik zal' in een zojuist niet gelezen vers tot Mozes: 'Hier ben ik, ik zal jullie brood uit de hemel laten regenen' (Exodus

16:4). Kon dat niet wat eerder? Het antwoord is te vinden in Deuteronomium 8, dat de verbindende tekst vormt tussen de lezingen van vandaag, waar staat:

Gedenk de lange weg die JHWH, je God, je heeft doen gaan,
deze veertig jaar in de woestijn
om je ootmoedig te maken, om je te toetsen,
om te weten wat in je hart is:
of je zijn opdrachten bewaart of niet.
Hij heeft je op de proef gesteld,
hij liet je honger lijden,
hij gaf je het manna te eten dat je niet kende,
dat ook je vaders niet hebben gekend
opdat je zou weten
dat de mens niet leeft van brood alleen:
van alles wat uitgaat uit de mond van JHWH
zal de mens leven.

Het is deze tekst waaruit Jezus citeert als hij het aanbod van de Tweedrachtzaaiër om stenen in brood te veranderen, afwijst. Jezus wordt op de proef gesteld in de woestijn. De Israëlieten worden op de proef gesteld in de woestijn. Woestijn is een ander woord voor beproeving. Een plek om te leren dat de mens leeft van alles wat uitgaat uit de mond van 'Ik zal', dat de mens leeft van het doen van Thora en van niks en niemand anders. In de beproeving leren we te onderscheiden.

Maar is het niet juist de beproeving die ons zo'n angst inboezemt? Is het niet de beproeving van het leven dat wij geneigd zijn meer op anderen te leunen, soms met inlevering van onze vrijheid? Is dat niet wat gebeurt in een mensenleven, dat ons geluk, onze vrijheden verstoord worden door allerlei grote en kleine beproevingen? Beproevingen waarin wij ons staande moeten zien te houden en moeten zien hoe we erdoor komen? En is hetgeen wat beproefd wordt niet meer dan vrijheid alleen? Is het niet ook ons geluk, ons evenwicht, onze rust? Of kunnen we vrijheid zien als verzamelnaam van dat alles? Misschien, maar ik zou hier liever het woord eenheid introduceren. Eenheid gedacht als volkomenheid en dus ongeschondenheid. Volkomen vrij, volkomen gelukkig, volkomen in evenwicht en volkomen in rust. Eenheid.

Er bestaat een beeld van eenheid, het verlies en het terugvinden ervan dat teruggaat tot het verhaal van het begin van de mensheid. Eenheid die verstoord wordt door het handelen van mensen of goden. We vinden dit beeld in de mythe over Adam en Eva en het verloren paradijs. En door heel het grote verhaal heen klinkt deze mythe van eenheid die beproefd en verstoord wordt. Het is de dialectiek waaraan het leven voortdurend onderhevig is en die iedereen in zijn of haar levensgeschiedenis zal herkennen. Het is het beeld van Psalm 131 van het kind dat gedronken heeft en rust aan de borst van zijn moeder. Wat een prachtig beeld is dat! Kon het maar altijd zo blijven. Kon ons leven maar een langgerekte en ongestoorde gelukzaligheid zijn. Maar altijd weer vindt er verstoring plaats. Het waarom van die verstoring, die beproeving, is de grote vraag van het leven en een voortdurende eenheid, vrijheid, gelukzaligheid onze droom voor de toekomst. Geef ons de eeuwige rust. Niet dan en daar, maar hier en nu!

Hoe het ook zij, wij mensen hebben de plicht om in die verstoring, die beproeving, steeds opnieuw op zoek te gaan naar die aanvankelijke eenheid als gevoel in en van onszelf, anders worden we anderen tot last. En daarin schuilt het probleem van figuren als Napoleon, Hitler en Bolsonaro, dat zij het verlies van eenheid proberen te herstellen door hun omgeving te

veranderen in plaats van zichzelf. Vroeger had je die spreuk van de Bond Zonder Naam: 'Verbeter de wereld begin bij jezelf.' Dat zijn wijze woorden die we persoonlijk ter harte kunnen nemen. Dat is de verantwoordelijkheid die aan onze vrijheid ten grondslag ligt. Dat is misschien de wijze waarop we de drijfveren van hen die zich als onze leiders opwerpen kunnen onderzoeken. In elk geval is het de meest geëigende en veilige wijze om onze eigen eenheid en vrijheid te onderhouden. Ons staande houden in de beproeving en ons evenwicht hervinden op weg naar hervonden geluk.

En die Grootinquisiteur: hij houdt zijn lange monoloog over ondraaglijke vrijheid en het offer dat hij en de zijnen hebben gebracht door die vrijheid van de mensen op zich te nemen. 'Toen hij eindelijk was uitgesproken, wachtte hij enige tijd op het antwoord van zijn Gevangene. Diens stilzwijgen viel hem zwaar. Hij had gezien dat Jezus de hele tijd zorgvuldig naar hem had geluisterd, hem daarbij vriendelijk had aangekeken en klaarblijkelijk geen zin had hem te antwoorden. De oude man snakte ernaar dat hij iets zou zeggen, al was dat bitter en vreselijk. Maar opeens liep hij zwijgend op de oude man toe en kuste hem zachtjes op zijn bloedeloze oude lippen. Dat was zijn hele antwoord. De oude man huiverde. Zijn lippen bewogen. Hij liep naar de deur, maakte hem open en zei tot Hem: "Ga weg en kom nooit meer... nooit, helemaal nooit, nooit meer!" En hij liet hem gaan, de donkere straten van de stad in. En de Gevangene ging.'